

УДК 152.27:343.915:343.7

Рудик Микола Миколайович –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО КОРИСЛИВОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Розглянуто особливості підліткового віку, генезис формування злочинної поведінки в дітей. Здійснено аналіз об'єктивних (загальних) та суб'єктивних (специфічних) детермінант злочинності неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітній; корислива злочинність; девіантна поведінка; психологічна характеристика; попередження.

Нідлітковий вік вважають критичним, перехідним. У біології та психофізіології критичними, або сензитивними, періодами називають такі фази розвитку, що вирізняються підвищеною чутливістю до певних зовнішніх та/або внутрішніх чинників, вплив яких у межах конкретного періоду розвитку передбачає особливо важливі, незворотні наслідки [1].

У соціології та інших суспільних науках такому стану відповідає поняття соціальних переходів, поворотних пунктів розвитку, що радикально змінюють положення, статус або структуру діяльності індивіда (наприклад, початок трудової діяльності). Оскільки соціальні переходи часто супроводжуються психологічною напруженістю та перебудовою, у психології розвитку існує спеціальне поняття вікових криз (кількісно-якісних стрибків), з якими асоціюється стан більше чи менше вираженої конфліктності. Вікові кризи, зумовлені нормальною логікою розвитку, а також пов'язані з ними біологічні й соціальні зміни, якими б тяжкими та болісними вони не були, – повторювані, закономірні процеси (на відміну від криз, що є

наслідками певних особливих, випадкових обставин, наприклад смерті батьків).

Узагальнення наукових даних відносно психологічних особливостей підліткового віку (Г. С. Абрамова, А. В. Брушлинський, Т. В. Василишина, І. А. Левітов, І. С. Кон, І. Ю. Кулагіна та ін.) свідчить, що характерними рисами цього вікового періоду є підвищена емоційність, яка полягає в розвитку почуттів дружби й любові, високому рівні емпатії. Загалом цьому періоду притаманні особистісна стабілізація, зменшення невпевненості в собі, внутрішня тривожність, почуття залежності та неповноцінності [2, с. 249].

Важливе значення в генезисі формування злочинної поведінки дітей має така психологічна особливість, як тривожність (неспокій). Її розуміють як відчуття загрози з боку оточення, підсвідому невпевненість індивіда у своєму праві на існування. Витоки виникнення тривожності (неспокою) – стосунки в сім'ї. Тривожність як риса психічного складу особи виникає на ґрунті емоційного нехтування дитини батьками, особливо матір'ю. Відсутність батьківської (насамперед, материнської) любові чи її недостатність призводить до затримки психічного розвитку дитини, ускладнює її соціальну адаптацію. Відсутність тепла в сімейних стосунках, емоційної підтримки, взаєморозуміння з батьками призводить до того, що «місток» між маленькою людиною та суспільством/сім'єю стає зруйнованим.

Вплив ранніх сімейних стосунків позначається на всьому подальшому житті дитини. Адже базова довіра до світу як психологічна передумова гармонійного розвитку в тривожних дітей відсутня. Тривога (неспокій) як емоційний стан із компонентом страху змінює сприйняття навколишнього світу. Згідно з напрацюваннями Ю. М. Антоняна, переважна кількість неповнолітніх злочинців – це знехтувані сім'єю діти. Ризик правопорушень для неповнолітніх, яких виховують в обстановці постійних і гострих конфліктів, у 4–5 разів, а в сім'ях, де панує агресивність і жорстокість, – у 9 разів вищий, ніж у звичайних сім'ях [3].

Тривожність актуалізує потребу у відстоюванні свого «Я» і через відсутність адекватних, тобто соціально прийнятних способів самоствердження, може викликати агресивне ставлення до навколишнього світу. Як і інші мотиви поведінки з

відхиленнями, мотив несвідомого захисту від непевної та постійної небезпеки особа не усвідомлює та не контролює.

На думку Ю. М. Антоняна, якщо тривожність досягає рівня страху смерті, людина починає захищати свій біологічний статус, власне біологічне існування. Мотиви її агресивної поведінки внутрішні, а не зовнішні. Несвідома логіка вбивці: «Я вбиваю, отже, існую». У разі збереження тривожності на рівні загального неспокою та непевності людина може захищати себе переважно як соціальну, а не біологічну істоту, можливо, навіть неправомірним шляхом – шляхом учинення злочинів корисливого характеру. Таким чином, тривожність – одна з важливих психологічних передумов формування в дітей поведінки з відхиленнями [3, с. 58].

Стан тривоги має тенденцію до упредметнення, тому люди з високим рівнем тривожності вбачають небезпеку й загрозу там, де вони об'єктивно відсутні. Наприклад, безпричинне побиття однією дитиною іншої може ґрунтуватися на примітивній реалізації потреби в самоствердженні шляхом фізичного приниження іншої особи.

Інша дитина може сприйматись у цьому разі як така, що кидає виклик тривожній особі власне фактом свого існування через наявність у неї таких рис та якостей, які відсутні в агресора.

Найбільш суттєвими внутрішніми факторами, що детермінують генезу емоційної сфери дітей, які вчиняють корисливі злочини, можна вважати потребово-мотиваційну активність, розвиток адаптивних і захисних функцій організму. Водночас зовнішніми факторами є умови життєдіяльності, серед яких як соціально-психологічні, так і природно-техногенні.

Так, злочинний спосіб життя зумовлює наявність підвищеної агресивності (або її крайнього прояву – жорстокості), тобто властивості особистості, що передбачає деструктивні тенденції, здебільшого в галузі суб'єктно-суб'єктних (міжособистісних) відносин. Агресію тлумачать як поведінку або дії, спрямовані на завдання психологічної чи фізичної шкоди або на знищення чого-небудь [4; 5, с. 14]. Соціальні деструкції, за умов відсутності адекватного подолання, виявляються в злочинному способі виявлення агресії. Найчастіше до злочинів через власну агресивність діти вдаються в критичні вікові періоди. Основними формами агресії, з якими доводиться мати

справу батькам, вихователям та практичним психологам, є неdestructивна та destructивна агресії.

Неdestructивна (інструментальна) агресія – стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети. Її спричиняють вроджені механізми, що слугують адаптації в середовищі, задоволенню потреб, досягненню мети. Неdestructивна агресія є важливим умотивуванням для розвитку пізнання та можливості покладатися на себе, її прояви звичні для здорової адаптації до середовища [6].

Чітким сигналом загрози соціальної деградації (індивідуальної передумови корисливої злочинності) дитини є ворожа destructивність – девіантна та делінквентна поведінка. Ненависть, розлюченість, бажання помсти також є формами захисту, що спричиняють чимало особистісних проблем, змушують страждати оточуючих і є наслідком сильних неприємних переживань (надмірний біль, дистрес) [6, с. 41–59].

Дітям, які вчиняють корисливі злочини, притаманна афективність, тобто тривалі та стійкі емоційні переживання, результатом яких є відповідні форми поведінки – підвищена вразливість, упертість, негативізм, замкнутість, емоційна нестійкість. Підвищена збудливість може слугувати причиною надмірної запальності, неадекватного реагування на зауваження дорослих (сторонніх осіб, батьків, соціальних працівників чи правоохоронців), бачення несправедливості там, де її немає. Така ілюзія постає для дитини як виправдання самої себе під час учинення корисливих злочинів щодо «кривдників».

Водночас елементарні моральні принципи в таких дітей або не виважені, або викривлені: злочинний спосіб життя зумовлює постійний психофізичний ризик і призводить до набуття комплексу установок щодо протиставлення себе суспільству та, як наслідок, ворогування з ним. Тобто дитина, яка вчиняє корисливі злочини, постійно зазнає невинного destructивного й антисоціального впливу оточення.

У неповнолітніх зазначеної категорії наявна власна система норм: викривлені уявлення про волю, дружбу, благородство. Вони ґрунтуються у своїх твердженнях та вподобаннях на факторі корисності того, наскільки успішно інші діти здобувають засоби для виживання, алкогольні чи наркотичні речовини:

дружбу й благородство оцінюють залежно від ступеня щедрості під час розподілу цих благ [7].

Діти, які вчиняють корисливі злочини, схильні до недисциплінованості, особливо коли стикаються із системою заборон. Вони нерідко афішують свої негативні риси, хизуються ними, байдуже ставлячись до таких якостей свого характеру, як відсутність цілеспрямованості, емоційна неврівноваженість, лінощі.

Особистісні якості таких дітей (інтелектуальні, вольові, емоційні) передбачають здатність правильно сприймати й оцінювати соціальну значущість того, що відбувається, а отже, правильно реагувати на ситуацію, що визначає намір вдатися до злочинного способу життя: у конкретних життєвих ситуаціях адекватно визначати «модель» своєї поведінки. Коли цю ситуацію супроводжують особливі стани (наприклад, алкогольного чи наркотичного сп'яніння), сприймання дійсності стає викривленим, що не дає змоги прогнозувати не лише наслідки чергового корисливого злочину (права потерпілого або вірогідність бути затриманим), а й власний розвиток як злочинця.

Аналізуючи дитячу корисливу злочинність, слід зазначити, що є об'єктивні (загальні) та суб'єктивні (специфічні) для будь-якої дитини чинники потрапляння на злочинний шлях [8]. Перший випадок: діти скоріше можуть потрапити до групи ризику, ніж дорослі, а молодші діти – швидше, ніж підлітки старшого віку. Водночас діти з функціонально неспроможної родини частіше опиняться в групі ризику, ніж діти, забезпечені піклуванням і захистом; у містах більше факторів ризику, ніж у сільській місцевості.

У філософії та психології відсутня єдність позицій науковців щодо складових структури особистості, що цілком зрозуміло, адже, як слушно зазначає О. Р. Ратінов, «теорія системних досліджень дає змогу визначити особистість як надскладну систему, що має не одну, а безліч структур. Кожну з них можна «просвітити» лише в певній проекції» [9, с. 11]. Грунтуючись на визначенні структури особистості, яке запропонував Б. Г. Ананьев [10], ми вважаємо, що суб'єктивні чинники злочинно-корисливих спонукань дітей доцільно об'єднати в такі групи:

- 1) вікові та індивідуально-типологічні особливості;

2) індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості.

Узагальнення літературних джерел, присвячених вивченню поведінкових особливостей дітей, які вчиняють корисливі злочини, дає змогу класифікувати цих осіб таким чином:

1. Агресивні корисливі злочинці. Їх поведінка пов'язана з агресивними проявами щодо оточуючих, вимаганням у них грошей, погрожуванням або з іншими схожими діями: образами, насмішками, знущаннями тощо. Представникам цієї групи притаманне прагнення умисно створювати конфліктні ситуації. Їх поведінка може бути злочинною, адміністративно караною чи аморальною. Водночас корисливий злочин вони вчиняють таємно, а агресія слугує засобом, що відволікає від справжньої мети (вилучення чужого майна).

Агресивні корисливі злочинці, залежно від стійкості та свого ставлення до інших осіб, розподіляються на агресивних загального плану (виявляють агресію до всіх без винятку) та вибірково агресивних (агресивні реакції викликають тільки окремі категорії осіб, наприклад жінки й однолітки); за змістом поведінки – на агресивних насильників та агресивних провокаторів. Перші зазвичай вдаються до нападу на перехожих (нав'язливе вимагання матеріальної допомоги), другі – до різноманітних образ, наклепів, знущань. Ці дії є відрепетованою виставою для потерпілих або сторонніх осіб для того, щоб товариші агресивних корисливих злочинців мали змогу обікрати шокованих громадян.

2. Активні корисливі злочинці. До цієї групи належать діти, поведінка яких не пов'язана з нападом або провокацією у формі конфліктного контакту, але вони активно сприяють завданню шкоди самим собі. Це часто слугує методом учинення злочину: «скривджену» дитину жаліють пересічні громадяни та намагаються їй допомогти, чим надають їй можливість наблизитися до себе. За таких умов дитина або її «колеги» й учиняють корисливий злочин.

3. «Позитивні» корисливі злочинці, тобто особи, поведінка яких має доброзичливий (позитивний) характер як стосовно оточення, так і представників інших прошарків суспільства, проте передбачає антисуспільну складову через некритичне сприйняття ними норм та атрибутів маргінальної субкультури,

наявної серед злочинців. Такі діти не вважають крадіжку «поганим» способом взаємодії із суспільством, а, навпаки, сприймають це як норму. Механізм учинення злочину зазвичай такий: діти весело проводять час із новими друзями, з якими знайомляться в місцях проведення дозвілля, й таємно обкрадають їх.

4. Пасивні корисливі злочинці – особи, які сприйняли антисуспільні навіювання через небажання самостійно нести відповідальність за власну протиправну чи аморальну поведінку. Слід мати на увазі, що пасивність поведінки та включення дітей, які вчиняють корисливі злочини, до цієї групи не завжди відображають риси конкретної особистості, оскільки активна, ініціативна або навіть агресивна людина може не виявити своїх рис через обставини, що змусили обрати її пасивний тип поведінки. Злочини така дитина вчиняє «тихо», не застосовуючи відволікаючих заходів, тобто «працює» сама. Здебільшого ці діти вчиняють крадіжки в родичів і найближчих знайомих.

Пасивні корисливі злочинці об'єктивно нездатні до протидії потерпілому, а тому уникають із ним будь-яких відкритих контактів (стабільно чи тимчасово) [8].

Охарактеризуємо суб'єктивні чинники, що є передумовою долучення дитини до корисливої злочинності.

Необ'єктивне оцінювання власних можливостей має першочергове значення. Будь-який мотиваційний чинник діє крізь призму системи потреб, індивідуальних властивостей психіки людини. Важливим регулятором соціальної поведінки дітей є їх самооцінка, опосередкована умовами життя, виховання та навчання. Генетично формування самооцінки зумовлено розвитком самосвідомості (пізнання себе, оцінка власних сил і можливостей, формування критичного ставлення до себе, усвідомлення свого місця в системі групових відносин). Орієнтація на самооцінку в підлітковому віці різко зростає, а на зовнішню оцінку – зменшується, тобто відбувається своєрідна емансипація від оцінок оточення, самооцінка стає одним із найбільш важливих чинників регуляції поведінки. Це пов'язано з формуванням прагнення до незалежності, самостійності, самовиховання [11].

Так, у багатьох підлітків самооцінка позитивних рис завищена, а рівень домагань вищий порівняно з реальними можливостями. Виникають афективні переживання, засновані на

впевненості в несправедливості ставлення й оцінок оточуючих, що набувають вигляду специфічних поведінкових реакцій – вразливості, підозрливості, недовіри, намагань утекти від неідеальної реальності туди, де, на їх думку, можна реалізувати мрії. Такі підлітки особливо побоюються, що їх визнають слабкими, несамостійними, вони готові до вчинення неймовірних, зухвалих учинків, аби довести свою зрілість. Вони дуже гостро реагують на контроль, приниження їх гідності, підкорення. Це може слугувати одним із психологічних чинників долучення до корисливої злочинності, що передбачає протест проти постійного контролю й обмежень за рахунок зухвалого нехтування загальноприйнятих моральних норм.

Діти із заниженою самооцінкою, схильністю недооцінювати власні можливості, невпевнені в собі, сором'язливі і, відповідно, з пасивною поведінкою в кримінальній ситуації, також стають корисливими злочинцями саме через намагання знайти «кращу долю» за рахунок володіння чужим майном (прагнення підняти свій престиж завдяки хизуванню коштовними речами). Їм притаманна схильність до психологічної ізоляції, утечі від реальності у світ мрій. Тут набуває значення вживання одурманюючих речовин як своєрідного способу виходу з недружелюбної дійсності.

Схильність дітей і підлітків до ризику. Ризик – ситуативна характеристика діяльності, що передбачає невизначеність її закінчення та можливі несприятливі наслідки в разі невдачі. Так, виділимо певні суб'єктивні джерела некритичного ставлення до ризику.

1. Сподівання на щасливий випадок, що є наслідком прикладів інших осіб (передусім, друзів-однолітків, перед якими дитина боїться виглядати слабшою, менш розважливою), невдалими зразками кіно- та літературної продукції, якими дитина (підліток) відверто захоплюється, перебуваючи під впливом специфічного «юнацького романтизму». Така особа недостатньо усвідомлює можливості настання смерті або завдання шкоди здоров'ю. Віра у фізичне безсмертя, що притаманна дитячому світогляду, не минає одразу. Відчайдушні, смертельно небезпечні вчинки деяких підлітків – не лише вихвалання та перевірка власної сили й сміливості, а в буквальному розумінні – гра зі смертю,

випробування долі, свідчення впевненості в тому, що все минеться, злочини «зійдуть із рук».

2. Успішність попередніх дій суб'єкта: схильність до ризику посилюється відповідно до успіху.

3. Вплив злочинної групи утворює готовність до ризику (ефект «схильності до ризику») – індивідуальні рішення більш обачні, оскільки в групі розчиняється особиста відповідальність (особливо в підлітковому віці, коли точка зору групи видається єдино правильною та справедливою). Необачна поведінка може бути результатом впливу авторитетного лідера, схильного до ризику, або якщо ризик в окремих групах (особливо в злочинних) сприймають як цінність.

4. Ризикованість може бути властивістю особи дитини, що полягає в прагненні до «гострих відчуттів». Так, особи, які є емоційно неврівноваженими, тривожними, з переважанням захисних тенденцій, у ситуаціях ризику (учинення злочинів або взаємодія зі злочинною групою) частіше обирають неадекватну стратегію поведінки, що характеризується або надмірною обережністю та консерватизмом, або готовністю до ризику навіть у тих випадках, коли він очевидно не виправданий. І, навпаки, особи з низьким рівнем тривожності та захисних тенденцій виявляють високу вибірковість поведінки в ситуаціях ризику, обираючи залежно від типу ситуації або стратегію ризику, або стратегію обережності, тобто поводяться більш адекватно. Крім того, існує позитивна залежність між імпульсивністю, завищеним рівнем домагань і схильністю до ризику, а ригідність пов'язана з обережністю, консерватизмом у поведінці.

Аналіз наведеного дає змогу зробити висновок, що суб'єктивними передумовами корисливої злочинності дітей, передусім, є занижена самоповага (прагнення підняти її завдяки злочинним успіхам як альтернативі загальним), яка, відповідно, стала результатом пережитих життєвих невдач і несправедливостей. Оскільки найважливішим новоутворенням віку є почуття дорослості, самостійності, що становить новий рівень домагань, поведінка дітей у цей період характеризується підвищеною агресивністю, конфліктністю, прагненням довести власні можливості [12]. З огляду на те, що до задоволення потреби в самоствердженні, самореалізації, самовизначенні соціально прийнятними способами вдаються далеко не всі

підлітки, автоматично відбувається первинний розподіл на «поганих» і «хороших», «здібних» і «нездібних». Водночас «нездібні, погані, недисципліновані» діти, одержавши таке соціальне «тавро», прагнуть його виправдати, демонструючи неслухняність та агресивність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : [навч.-метод. посіб.] / Н. П. Пихтіна, Р. Г. Новгородський. – Ніжин : Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2007. – 239 с.
2. Юридична психологія : [підручник] / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін. ; [за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва]. – К. : КНТ, 2007. – 352 с.
3. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 366 с.
4. Айхорн А. Трудный подросток / А. Айхорн. – М. : ЭКМО-Пресс, 2001. – 377 с.
5. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків / В. В. Іванова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 14–16.
6. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь : Акад. держ. податк. служби України, 2002. – 240 с.
7. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 219 с.
8. Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Тичина Дмитро Михайлович. – К., 2010. – 207 с.
9. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск : Краснояр. ун-т, 1988. – 256 с.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2001. – 263 с.
11. Башкатов И. П. Психология неформальных подростково-молодежных групп / И. П. Башкатов. – М. : Информпечать, 2000. – 336 с.

12. Булах І. С. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: соціально-психологічний тренінг / І. С. Булах, Ю. А. Алексєєва. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 73 с.
